

تطور تاریخی ترجمه‌های معاصر ترکی استانبولی قرآن با تأکید بر وجوه و نظائر واژگان «صلاة» و «دین»

علی شریفی^۱

موسی رحیمی^۲

محمد شاهین^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۵، صفحه ۵۹ تا ۷۶ (مقاله پژوهشی)

چکیده

وجوه و نظائر آن است که یک واژه در چند جای قرآن به یک لفظ و یک حرکت آمده باشد و در هر موضع معنایی غیر از موضع دیگر داشته باشد. لفظ هر کلمه که در موضعی آمده است نظیر همان لفظ در جای دیگر باشد و تفسیر هر کلمه به معنایی غیر از معنای دیگر باشد که این همان وجوه است. بنابراین، نظائر نامی برای واژگان است و وجوه نامی برای معانی است. در این پژوهش توصیفی با بررسی ترجمه‌های معاصر ترکی استانبولی قرآن با تأکید بر وجوه و نظائر واژه‌های صلاة و دین تلاش خواهیم کرد تا نحوه ترجمه این واژگان را در ترجمه‌های قرآن، شش مترجم ترک براساس ترتیب زمانی بیان کنیم و میزان صحت و دقت این ترجمه‌ها و عملکرد مترجمان ترک را در طول تاریخ معاصر مورد بررسی و تحلیل قرار دهیم. یافته‌ها حاکی از آن است که اکثر مترجمان ترک در طول تاریخ به نوعی از همدیگر تقلید نموده‌اند و کمتر شاهد نوآوری و اجتهاد در آنها هستیم.

کلیدواژه‌ها: قرآن، وجوه و نظائر، تطورتاریخی، ترکی استانبولی.

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه علامه طباطبایی تهران (نویسنده مسئول): sharifi@atu.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات ترکی استانبولی دانشگاه علامه طباطبایی تهران: musarahimi@atu.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ و هنرهای اسلامی، گرایش ادبیات اسلامی ترک، دانشکده الهیات، دانشگاه آک دنیز، آنتالیا،

ترکیه: mehmetshahin@akdeniz.edu.tr

درآمد

درباره پیدایش و معنای اصطلاحی وجوه و نظائر باید گفت که برای نخستین بار بیان از وجوه توسط علی بن ابی طالب (ع) در سخن مشهورشان آمده است که فرمود: «و لاتجادلهم بالقرآن فانه حمال ذو وجوه». نخستین تعریف از اصطلاح این علم در کتاب ابن جوزی به نام «نزه الاعین النواظر فی علم الوجوه و النظائر» است که به قرن ششم برمی‌گردد که در آنجا می‌نویسد: «معنای وجوه و نظائر آن است که یک واژه در چند جای قرآن به یک لفظ و یک حرکت آمده باشد و در هر موضع معنایی غیر از موضع دیگر داشته باشد. لفظ هر کلمه که در موضعی آمده است نظیر همان لفظ در جای دیگر باشد و تفسیر هر کلمه به معنایی غیر از معنای دیگر باشد که این همان وجوه است. بنابراین نظائر نامی برای واژگان است و وجوه نامی برای معانی است و این، اصل در نگارش کتاب‌های وجوه و نظائر می‌باشد. (العوا، ۱۳۸۹ش: ۶۶-۴۷) در واقع بخش مهمی از آنچه در کتب وجوه و نظائر بررسی می‌شود، مثال‌هایی از چندمعنایی (polysemy) است و به همین باید توجه داشت که کتب تالیف شده در این شاخه از علوم قرآنی، می‌تواند به عنوان ابزاری کارآمد در مطالعه چندمعنایی‌ها در قرآن کریم و تطبیق آن در مباحث ترجمه‌شناسی سودمند باشد (پاکتچی، ۱۳۹۲ش: ۱۸۶).

نویسنده الاتقان فی علوم القرآن چنین آورده است که وجوه برای لفظ مشترک است که در چند معنی استعمال می‌شود و نظائر مانند الفاظم تساوی است و گفته‌اند نظائر در لفظ و وجوه در معانی است (سیوطی، ۱۴۲۱: ۱ / ۴۴۰) پدیده چندمعنایی در مباحث معناشناسی، اشاره به همان نوعی از رابطه است که در اصطلاحات سنتی به عنوان اشتراک معنوی شناخته می‌شود که سخن از یک واژه است که می‌تواند در معانی متعدد به کار برده شود. (همان، ۱۸۰)

در تعریفی که فرهنگ دانشگاهی وبستر از واژه انگلیسی translation به دست می‌دهد این واژه اشاره به یک کنش یا فرآیند متضمن بازگرداندن چیزی از یک زبان به زبان دیگر دارد، ضمن آنکه به محصول چنین فرآیندی هم اطلاق می‌شود. در فرهنگ انگلیسی آکسفورد معنای ترجمه از زاویه دیگری نگریسته شده و این فرهنگ واژه translation را به ارتباط دادن معنای یک متن به زبان مبدأ با استفاده از معادل و هم‌ارز آن متن در زبان مقصد تعریف کرده است. (پاکتچی، همان، ۱۳)

همان‌گونه انتقال تمام و کمال از یک زبان به یک زبان دیگر دشوار است این سختی برای انتقال کتاب‌های دینی چندین برابر می‌باشد، لذا به دلیل این سختی، شاهد ترجمه کلمه به کلمه و بین سطور قرآن در ترجمه‌های ترکی هستیم. زبان کتاب‌های دینی هم به‌عنوان یک رابط بین مخاطبین و منبع وحی است. در ترجمه‌های آغازین ترکی قرآن شاهد هستیم که بعضی از این ترجمه‌ها به همراه زبان فارسی بوده است و این مسئله از لحاظ تاریخ ترجمه ترکی و فارسی قرآن حائز اهمیت

می باشد. علاوه بر این ترجمه‌های صورت گرفته در ترکستان و آنادولو بیشتر به صورت زیرخطی و به زبان‌های ترکی و فارسی است. علت این ترجمه‌های زیرخطی و کلمه به کلمه هم غیرممکن بودن جملات الهی است. ترجمه قرآن به زبان‌های دیگر از قرن ۲ هجری شروع شده و بحث‌های فراوانی در این مورد در طول تاریخ صورت گرفته است.

طرح مسأله

اولین ترجمه‌های دینی ترکی از زمان اویغورها از دین‌های بودیسم و مانوی شروع شده و با قبول دین اسلام توسط قراخانیان در قرن ۱۰ میلادی ترجمه‌های ترکی قرآن نیز به منظور یادگیری و یاددهی معنا و مفهوم قرآن شروع شده است. آیات قرآن ابتدا در زمان امیر منصور سامانیان با تشکیل هیئتی از علما به فارسی ترجمه شد (اونلو، ۲۰۰۷: ۸). اولین ترجمه ترکی قرآن نیز به احتمال زیاد همزمان با ترجمه فارسی توسط اعضای ترک این هیئت انجام گرفته است. فواد کوپرولو نیز در کتاب تاریخ ادبیات ترک، تاریخ اولین تفسیر ترکی را اوایل قرن ۱۱ میلادی در ترکستان غربی بیان می‌کند (کوپرولو، 1986:162).

نخستین ترجمه‌های ترکی در آنادولو پس از سقوط سلجوقیان ترکیه و شروع بیلک‌ها و دوره عثمانی در قرن هشتم شروع شد و تا به امروز ترجمه‌های زیادی صورت گرفته است. این ترجمه‌ها بیشتر ترجمه سوره‌های فاتحه، یاسین و ... هست و علت ترجمه این سوره‌های کوتاه بیشتر برای تدریس در مدارس و مکاتب عثمانی می باشد. ترجمه‌های صورت گرفته در آنادولو در طول تاریخ بیشتر در ۳ شکل صورت گرفته است: ۱. ترجمه از طریق تفسیر: این نوع ترجمه‌ها از ترجمه‌های معمولی گسترده تر بوده ولی از تفاسیر کوتاه تر است و به منظور توضیحات بیشتر برای معنای کلمات صورت می‌گیرد، پس از توضیح دادن علت نزول و شان آیات بعضا به داستان‌های قرآنی نیز پرداخته می‌شود ۲. ترجمه به صورت زیرخطی و کلمه به کلمه: در این نوع ترجمه‌ها معادل ترکی کلمه به کلمه لغات عربی داده می‌شود. کلمات ترکی در این نوع ترجمه پایین کلمات عربی با استیل متفاوتی داده می‌شود. این نوع ترجمه به دلیل غیر ممکن بودن ترجمه قرآن در گویش‌های متفاوت ترکی به وفور انجام گرفته است. ۳. ترجمه به صورت تفاسیر: در این نوع ترجمه به جای ترجمه کلمه به کلمه، کل آیه با جملات طولانی توضیح داده می‌شود (کوک، ۲۰۰۴: ۱۵-۱۹).

در برخی از منابع به نسخه‌هایی از ترجمه قرآن به ترکی شرقی در سده پنجم و ششم هجری اشاره شده است. چندین ترجمه ترکی قرآن با گویش‌های قراخانی، جغتایی، قبچاق و اوغوز در گنجینه کتابخانه‌های: موسسه مطالعات شرقی آکادمی علوم روسیه، کتابخانه جان ریاندز منچستر،

کتابخانه سلیمانیه مسجد حکیم اوغلو علی پاشای استانبول و موزه بریتانیا نگهداری می‌شود (الهیاری تبریزی، ۱۳۹۱: ۳۲).

پس از سقوط امپراطوری عثمانی در سال ۱۳۴۲ هجری قمری، مجلس ترکیه در سال ۱۹۲۵ میلادی ترجمه قرآن به ترکی را بر عهده محمد عاکف ارسوبای شاعر بزرگ ترک نهاد که به دلیل ناتمام ماندن توسط وی، به محمد حمدی یازیر واگذار شد که وی این مهم را به انجام رسانید که در سال ۱۹۲۸ میلادی به چاپ رسید. (الهیاری تبریزی، ۱۳۹۱: ۴۷). البته ترجمه حمدی یازیر نیز در برخی آیات کلامی و فقهی به شدت تحت تأثیر دیدگاه‌های خاص اهل سنت است (رضوی، ۱۳۷۷: ۱۳۳-۱۳۴).

اگر بخواهیم سیر تاریخی ترجمه‌های ترکی استانبولی را بررسی کنیم پس از ترجمه یازیر در سال ۱۹۳۸ م، ترجمه دیگر توسط مصطفی عزت باقی مشهور به پروفیسور عبدالباقی گلپینارلی (۱۹۰۰-۱۹۸۲)، قرآن پژوه، ادیب و مولوی‌شناس مشهور اهل ترکیه نیز ترجمه قرآن در سال ۱۹۵۵ میلادی منتشر شده است و اولین ترجمه قرآن شیعی است که توسط انتشارات انصاریان قم در سال ۲۰۰۳ میلادی چاپ شد (همان، ۴۸).

ترجمه دیگر قرآن از یاشار نوری اوزترک (۱۹۵۱) نیز خالی از برخی اندیشه‌ها و برداشت‌های شخصی نیست. این ترجمه در سال ۱۹۹۳ منتشر شده است و یکی از اندیشه‌هایی که مترجم بر آن اصرار می‌ورزد و خواهان گسترش آن در جامعه ترکیه است اندیشه صلح و صلح‌دوستی است و هر جا در قرآن از واژه «صالح» یا «صالحات» استفاده شده است آن را به صلح و دوستی ترجمه کرده است در حالی که این واژه صفت برای اعمال انسان است (همان، ۱۳۵).

ترجمه بعد بر اساس زمانی، ترجمه محمود توپتاش (۱۹۴۷)، روحانی، واعظ و ناشر است که در سال ۲۰۰۴ میلادی منتشر شده است و پس از آن نیز ترجمه‌ای است که توسط سازمان دیانت ترکیه در سال ۲۰۱۱ م انجام شده است. عمر چلیک (۱۹۵۱) نیز ترجمه بعدی را در سال ۲۰۱۳ میلادی منتشر ساخته است.

تعداد ترجمه‌ها در ترکیه از آغاز تاکنون تقریباً سیر صعودی داشته است؛ بدین ترتیب که از سال ۱۸۴۱ تا پایان ۱۹۲۷ چهار ترجمه و تفسیر ارائه شده که برخی از آنها قبل از اعلان جمهوریت چاپ شده است. در دهه ۳۰ تنها یک دوره تفسیر ده جلدی با تصویب مجلس ملی ترکیه ارائه شده و در دهه ۴۰ یک ترجمه دو جلدی از ۱۹۵۱ تا ۱۹۶۰ هشت ترجمه، از ۱۹۶۱ تا ۱۹۷۰ شش ترجمه از ۱۹۷۱ تا ۱۹۸۰ هفت ترجمه، از ۱۹۸۱ تا ۱۹۸۹ نه ترجمه و از ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۷ بیست ترجمه ارائه شده است افزایش کمی ترجمه‌ها نشانگر رویکرد روز افزون مردم ترکیه به اسلام و معارف اسلامی

است. البته بیشتر مترجمان همت خود را صرف روانی و سلامت زبان ترجمه کرده و از دقت در معادل‌یابی واژه‌های قرآنی و رعایت نکات دستوری غفلت ورزیده‌اند، در حالی که در ترجمه، مطابقت با اصل و شیوایی، نثر، هر دو باید مورد اهتمام و توجه قرار گیرند. (گروه ترکی استانبولی، ۱۳۷۷ش: ۴۳)

در این پژوهش با بررسی ترجمه‌های معاصر ترکی استانبولی قرآن با تاکید بر وجوه و نظائر واژه‌های صلاه، دین تلاش خواهیم کرد تا نحوه ترجمه این واژگان را در ترجمه‌های قرآن ۵ مترجم ترک براساس ترتیب زمانی بیان کنیم و میزان صحت و دقت این ترجمه‌ها و عملکرد مترجمان ترک را در طول تاریخ معاصر مورد بررسی و تحلیل قرار دهیم. این پژوهش فاقد هر گونه پیشینه است و در نوع خود بدیع به شمار می‌آید.

۱. بررسی ترجمه وجوه واژه «صلاه»

سیوطی در اتقان آورده است که «صلاه» در قرآن بر چند وجه می‌آید:

نمازهای پنجگانه: وَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ [البقرة: ۳].

و نماز عصر: تَحْسِبُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ [المائدة: ۱۰۶].

و نماز جمعه: إِذَا تُوذِيَ لِلصَّلَاةِ [الجمعة: ۹].

و نماز میت: وَلَا تَصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ [التوبة: ۸۴].

و دعاء: وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ [التوبة: ۱۰۳].

و دین: أ صلاتك تأمرک [هود: ۸۷].

و قرائت: وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ [الإسراء: ۱۱۰].

و رحمت و استغفار: إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ [الأحزاب: ۵۶].

و جایگاه‌های نماز: وَ صَلَوَاتٌ وَ مَسَاجِدُ [الحج: ۴۰]، لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ [النساء: ۴۳]. (سیوطی،

ج ۱، ص ۴۴۳)

اکنون عملکرد برخی از این وجوه را در ترجمه‌های ترکی استانبولی منتخب مورد بررسی و

تحلیل قرار می‌دهیم:

الف: دین

قَالُوا يَا شُعَيْبُ أ صلاتك تأمرک أَنْ تتركَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ

لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ (هود، ۸۷)

گفتند: ای شعیب! آیا دینت «۳» تو را و می‌دارد که (به ما بگویی) آنچه را پدرانمان می‌پرستیدند و نهیم یا با دارایی‌های خود آنچه می‌خواهیم انجام ندهیم؟ بی‌گمان تو خود بردبار راهدانی. (ترجمه موسوی گرمارودی) صلاه در این آیه به معنای دین است که در ترجمه فارسی فوق به درستی ترجمه شده است. حال ترجمه این واژه را در برخی از ترجمه‌های ترکی استانبولی بررسی می‌کنیم:

E. M. Hamdi Yazır (1938)

Dediler ki: “Ey Şuayb, atalarımızın taptıklarını terketmemizi veya mallarımızda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysa ki sen yumuşak huylusun ve akli başında bir adamsın.”

ترجمه به فارسی: ای شعیب آیا نماز تو به تو امر می‌کند که ترک کنیم چیزهایی که پدرانمان می‌پرستیدند یا در مورد اموالمان آن گونه که می‌خواهیم رفتار کنیم. درحالی که تو فردی عاقل و نرم خوی هستی.

Gölpınarlı (1955)

Ey şuayb dediler, kıldığın namaz mı tuttuğun din mi emrediyor sana da bizi atalarımızın taptıklarından vazgeçirmeye uğraşıyor, mallarımızı da dilediğimiz gibi tasarruf etmemize mani olmaya kalkışıyorsun? Halbuki sen, şüphe yok ki halim-selim ve akli başında bir adamsın.) (231).

ترجمه به فارسی: ای شعیب آیا نمازی که می‌خوانید یا دینی که بدان ایمان دارید به شما امر میکند که ترک کنیم چیزهایی که پدرانمان می‌پرستیدند یا در مورد اموالمان آن گونه که می‌خواهیم دخل و تصرف کنیم مانع ایجاد می‌کند. درحالی که تو خود فردی عاقل و بردبار هستی.

Yaşar Nuri Öztürk (1993)

Dediler ki: “Ey Şuayb! Namazın mı emrediyor sana, atalarımızın tapar olduğunu terk etmemizi yahut mallarımızda dilediğimiz gibi davranmaktan vazgeçmemizi? Esasında sen; gerçekten yumuşak huylu, olgun bir insansın.” (248)

ترجمه به فارسی: ای شعیب آیا نماز تو به تو امر می‌کند که ترک کنیم چیزهایی که پدرانمان می‌پرستیدند یا در مورد اموالمان آن گونه که می‌خواهیم رفتار کنیم منصرفمان کنی. دراصل تو خود انسانی نرم خوی و بالغ هستی.

Mahmut Toptaş (2008)

Dediler ki Ey şuab senin namazın mı sana babalarımızın tapındığını terk etmeyi mallarımızda dilediğimizi yapmayı terketmemizi emrediyor? (231)

ترجمه فارسی: ای شعیب آیا نماز تو به تو امر می‌کند که ترک کنیم چیزهایی که پدرانمان می‌پرستیدند یا در مورد اموالمان آن گونه که می‌خواهیم برخورد کنیم امر می‌کند که ترک کنیم.

Diyanet (2011)

Dediler ki: Ey Şuayb! Babalarımızın taptıklarını yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmayı terketmemizi sana namazın mı emrediyor?

ترجمه فارسی: گفتند که: ای شعیب آیا نماز شما به شما امر می‌کند که ترک کنیم در مورد اموالمان آن گونه که می‌خواهیم دخل و تصرف کنیم یا چیزهایی که پدرانمان می‌پرستیدند.

Çelik (2013)

78. Ey şuayb! Babalarımızın taptığını bırakmamızı emreden veya mallarımızı isteğimiz gibi kullanmamızı men eden senin namazın midir? Oysa (Sen doğrusu uysal ve akılı başında birisin) dediler (231)

ترجمه فارسی: ای شعیب آیا نماز تو به تو امر می‌کند که در مورد اموالمان آن گونه که می‌خواهیم استفاده کنیم یا چیزهایی که پدرانمان می‌پرستیدند را ترک کنیم در حالی که تو فرد عاقل و هم نوایی هستی.

در این آیه صلاه به معنای دین است ولی هر ۴ ترجمه ترکی استانبولی سازمان دیانت، گلپینارلی، یاشار نوری اوزتورک، توپتاش و چلیک آن را به اشتباه به نماز ترجمه کرده‌اند همانگونه که در اکثریت ترجمه‌های فارسی نیز چنین اشتباهی صورت گرفته است.

ب: دعا

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (توبه، ۱۰۳)

از اموال آنان صدقه‌ای بگیر تا به وسیله آن پاک و پاکیزه‌شان سازی، و برایشان دعا کن، زیرا دعای تو برای آنان آرامشی است، و خدا شنوای داناست. (فولادوند) اکثر مترجمان فارسی صلاه را در این آیه به دعا ترجمه کرده‌اند. اکنون ترجمه‌های ترکی استانبولی را بررسی می‌کنیم:

E. M. Hamdi Yazır (1938)

Onların mallarından sadaka al ki, onunla kendilerini temizlersin, tertemiz edersin. Bir de haklarında hayır dua et. Çünkü senin **duan** kalplerini yatıştırır. Allah işitendir, bilendir.

ترجمه فارسی: از اموال آنان صدقه بگیر بوسیله آن خودشان را پاکیزه و منزه می‌سازی، برای آنان دعای خیر کن زیرا دعای تو قلب آنها را آرامش می‌دهد. الله همه چیز را می‌شنود، می‌داند.

Gölpınarlı (1955)

Mallarından sadaka al da temizle, arıt onları o sadakayla ve dua et onlara. Şüphe yok ki senin **duan**, onlara bir sukun, bir huzur verir ve Allah, her şeyi duyar, bilir (203)

ترجمه فارسی: از اموال آنان صدقه بگیر و پاکیزه ساز، منزله ساز آنها را با صدقه و به آنها دعا کن شکی نیست که دعای تو برای آنها آرامش و سکونت اعطا می‌کند و الله همه چیز را می‌شنود.

Yaşar Nuri Öztürk (1993)

Bunların Mallarından bir sadaka al ki, onunla kendilerini iyice temizleyip aklayasın, onlar için **dua et**, çünkü senin duan, onlar için bir sükunettir, Allah, Semi'dir, Alim'dir (730)

ترجمه فارسی: از اموال آنان صدقه بگیر توسط آن خودتان را تمیز و پاکیزه سازی، برای آنها دعا کن زیرا دعای تو برای آنها آرامش است، الله سمیع و عالم است.

Toptaş (2008)

Mallarından sadaka al ki, onları temizleyip arındırasın ve onlara dua et. Muhakkak senin **duan** onları yatıştırır. Allah işitendir, bilendir (203).

ترجمه فارسی: از اموال آنان صدقه بگیر آنها را تمیز و منزله سازی و برای آنها دعا کن به یقین دعای تو آنها را آرام می‌کند، الله سمیع و دانا است.

Deyant (2011)

Onların mallarından sadaka al bununla onları (günahlardan) temizlersin onları arıtıp yüceltirsin. Ve onlar için dua et.

ترجمه فارسی: از اموال آنان صدقه بگیر با این کار آنها را پاک می‌سازی، آنها را منزله کرده به تعالی می‌رسانی، برای آنها دعا کن.

Çelik (2013)

Onların mallarından sadaka al, bununla onları temizlemiş, arındırmış olursun. Onlara **dua et**. Doğrusu, senin **duan**, onlar için bir sükunet ve huzurdur. Allah işitendir, bilendir (203).

ترجمه فارسی: از اموال آنان صدقه بگیر با اینها آنها را تمیز و منزله می‌سازی، برای آنها دعا کن. در واقع دعای تو برای آنها آرامش است، الله سمیع و عالم است

در آیین آیه، صلاه به معنای دعا آمده است که هر پنج ترجمه ترکی استانبولی سازمان دیانت، گلپینارلی، یاشار نوری اوزتورک، توپتاش و چلیک آن را به درستی معادل یابی کرده‌اند. لازم به ذکر است که یکی از مترجمان به نام ناظم نظمی که معتقد به تحریف قرآن است و بر آن است که قرآن اصلی دست حضرت مهدی (ع) است و با ظهور او به دست ما خواهد رسید و این عقیده خود را به علویان نسبت می‌دهد و در ضمن هیچ اعتقادی به نماز ندارد در همه آیاتی که واژه «صلوه» آمده است آن را به دعا و نیایش ترجمه کرده است (رضوی، ۱۳۷۷: ۱۳۱-۱۳۳)

ج: مغفرت و رحمت

أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ (بقره، ۱۵۷)

مکارم: اینها، همانها هستند که الطاف و رحمت خدا شامل حالشان شده و آنها هستند هدایت‌یافتگان!

E. M. Hamdi Yazır (1938)

İşte onlar var ya, Rablerinden mağfiretler ve rahmet onlarıdır. İşte hidayete erenler de onlardır.

ترجمه فارسی: اینها همانها هستند که مغفرت و رحمت خدا شامل حالشان شده است و آنها هستند که هدایت‌یافته‌گانند!

Gölpınarlı (1955)

Öyle kimselerdir onlar ki Rablerinden yarlıganma ve rahmet onlara. Onlardır doğru yolu bulanlar (157)

ترجمه فارسی: آنها همانهایی هستند که الطاف و رحمت خدا شامل حالشان شده و آنها هستند هدایت‌یافتگان!

Yaşar Nuri Öztürk (1993)

İşte böyleleri üzerine Rablerinden selamlar, bereketler var. İşte bunlardır iyiye ve güzele ermiş olanlar (546).

ترجمه فارسی: و این نوع انسان‌ها هستند که برکت و سلام خدا شاملشان می‌شود و اینها هستند که به خوبی و زیبایی دست‌یازیدند!

Toptaş (2008)

Allah'ın mağfiret ve rahmeti onlarıdır ve doğru yola erenler de onlardır (24)

ترجمه فارسی: رحمت و مغفرت خدا بر آنها باشد و اینها هستند که به راه راست دست‌یافته‌اند!

Deyant (2011)

İşte Rablerinden bağışlamalar ve rahmet hep onlardır. Ve doğru yolu bulanlar da onlardır.

ترجمه فارسی: اینها همانها هستند که الطاف و رحمت خدا شامل حالشان شده و آنها هستند که هدایت‌یافته‌گانند!

Çelik (2013)

Rablerinin mağfiret ve rahmeti onlarıdır. Hidayeti bulanlar da onlardır (157)

ترجمه فارسی: رحمت و مغفرت خدا بر آنها است و آنها هستند که هدایت یافته‌اند!
صلاه در این آیه به معنای مغفرت و رحمت است و نگاهی به ترجمه‌های استانبولی نشان دهنده ترجمه صحیح آن است. سازمان دیانت و گلپینارلی از واژه بخشش و رحمت استفاده کرده‌اند. یاشار نوری اوزتورک از معادل‌های سلام و برکت و چلیک و توپتاش آن را به معنای مغفرت و رحمت گرفته است.

د. کنیسه

الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ ديارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَ لَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ
بِبَعْضٍ لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَ بِيَعُ وَ صَلَوَاتُ وَ مَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَ لَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ
إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ (حج، ٤٠)

ترجمه فارسی: همانها که از خانه و شهر خود، به ناحق رانده شدند، جز اینکه می‌گفتند: «پروردگار ما، خدای یکتاست!» و اگر خداوند بعضی از مردم را بوسیله بعضی دیگر دفع نکند، دیرها و صومعه‌ها، معابد یهود و نصارا، و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شود، ویران می‌گردد! و خداوند کسانی را که یاری او کنند (و از آیینش دفاع نمایند) یاری می‌کند خداوند قوی و شکست ناپذیر است. (مکارم)

E. M. Hamdi Yazır (1938)

Eğer Allah insanların bir kısmını bir kısım ile defetmeseydi manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan mescidler elbette yıkılır. ترجمه فارسی: اگر خداوند بعضی از مردم را بوسیله بعضی دیگر دفع نمی‌کرد، دیرها و

صومعه‌ها، و معابد یهود و نصارا، و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شد، ویران می‌شد!

Gölpınarlı (1955)

Eğer Allah, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi, içlerinde Allah adının çok anıldığı manastırlar da yıkılırdı havralar da kiliseler de, mescitler de yerle bir edilirdi (337).

ترجمه فارسی: و اگر خداوند بعضی از مردم را بوسیله بعضی دیگر دفع نمی‌کرد، دیرها و

صومعه‌ها و معابد یهود و نصارا، و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شود، ویران می‌شد!

Yaşar Nuri Öztürk (1993)

Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çokça anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler her halde yerle bir edilirdi (509).

ترجمه فارسی: اگر خداوند بعضی از مردم را به‌وسیله بعضی دیگر دفع نمی‌کرد، دیرها و

صومعه‌ها، و معابد یهود و نصارا، و مساجدی که نام خدا در آن بسیار ذکر می‌شد، با خاک یکسان

می‌شد!

Toptaş (2008)

Eğer Allah, insanlardan bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın ismi çokça anılan mescitler yıkılırdı (337).

ترجمه فارسی: اگر خداوند بعضی از مردم را بوسیله بعضی دیگر دفع نمی کرد، دیرها و صومعه‌ها، و معابد یهود و نصارا، و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شد، ویران می‌گشت!

Diyanet (2011)

Eğer Allah bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısım ile defedip önlemeseydi mutlak surette içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havarlar ve mescidler yıkılır giderdi.

ترجمه فارسی: و اگر خداوند بعضی از مردم را بوسیله بعضی دیگر دفع نمی کرد و مانع نمی شد، دیرها و صومعه‌ها، و معابد یهود و نصارا، و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شود، ویران می‌گشت!

Çelik (2013)

Eğer Alla'nın, insanların bir kısmıyla bir kısmını defetmesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın isminin çokça anıldığı mescitler, muhakkak yıkılır giderdi (337).

ترجمه فارسی: اگر خداوند بعضی از مردم را بوسیله بعضی دیگر دفع نمی کرد، دیرها و صومعه‌ها، و معابد یهود و نصارا، و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شد، ویران می‌گشت!

۲- بررسی ترجمه وجوه واژه دین

کلمه دین یکی از مورد اختلاف ترین کلمه‌ها در سراسر واژگان قرآن است که دو معنای مهم قابل تشخیص و تمایز از یکدیگر دارد: ۱. کیش و آیین ۲. داوری. علاوه بر این معانی با تحقیق در ادبیات جاهلی سه معنی ذیل ریشه واضح می‌شود: عادت و رسم، تلافی و پاداش، فرمانبرداری. (ایزوتسو، ۱۳۶۸ش: ۲۸۵).

اکنون نحوه ترجمه وجوه مختلف معنایی واژه «دین» را در برخی ترجمه‌های ترکی استانبولی قرآن مورد سنجش و ارزیابی قرار می‌دهیم.

الف: داوری

الرَّائِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَيَشْهَدَنَّ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (نور، ۲)

برخی ترجمه‌های فارسی مانند مکارم آیه را به درستی معنا کرده‌اند:

هر یک از زن و مرد زناکار را صد تازیانه بزنید و نباید رأفت (و محبت کاذب) نسبت به آن دو

شما را از اجرای حکم الهی مانع شود، اگر به خدا و روز جزا ایمان دارید! و باید گروهی از مؤمنان

مجازاتشان را مشاهده کنند! (مکارم). ولی برخی از آنها ترجمه درستی به دست نداده‌اند:

به هر یک از زن و مرد زناکار صد تازیانه بزنید و اگر به خداوند و روز بازپسین ایمان دارید نباید در دین خداوند بخشایشی بر آن دو به شما دست دهد و هنگام عذابشان باید دسته‌ای از مؤمنان گواه باشند (گرمارودی). حال وضعیت را در ترجمه‌های ترکی استانبولی پی می‌جوئیم:

E. M. Hamdi Yazır (۱۹۳۸)

Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun; Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah dini(ni takip) hususunda sizi sakın acıma duygusu kaplamasın! Müminlerden bir grup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun.

ترجمه فارسی: به هر یک از زن و مرد زناکار صد تازیانه بزنید اگر به خدا و روز آخرت ایمان دارید، در مورد (پیگیری) دین خدا مبادا دچار ترحم شوید گروهی از مومنان نیز به هنگام اجرای مجازات آنها شاهد باشند.

Gölpınarlı (1955)

Zina eden kadınla zina eden erkeğin herbirine yüzer sopa vurun ve Allah dinindeki bu hüküm hususunda onları esirgemeniz tutmasın ve azaplarını da inananların bir bölümü görsün (350)

ترجمه فارسی: به هر یک از زن و مرد زناکار صد تازیانه بزنید و در دین خدا در مورد این حکم آنها را مورد مغفرت و بخشش قرار ندهید و هنگام عذابشان باید دسته‌ای از مؤمنان شاهد باشند.

Yaşar Nuri Öztürk (1993)

Zina eden kadınla, zina eden erkek yüz vuruş vurun herbirinin ciltlerine ... Allah'a ve Ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dini konusunda bunlara acıma duygusu sizi yakalamasın. Müminlerden bir grup da bunların cezalarına tanık olsun (658).

ترجمه فارسی: هر یک از زن و مرد زناکار صد تازیانه بزنید به بدنشان و اگر به خدا و روز آخرت ایمان دارید در مورد دین خداوند به اینها حس آمرزش به شما دست ندهد. هنگام عذابشان باید دسته‌ای از مؤمنان شاهد باشند.

Toptaş (2008)

Zina eden kadınla, zina eden erkeğin her birine yüzer değnek vurun. Eğer Allah'a ve Ahirete iman ediyorsanız, Allah'ın dininde (ceza ve kanunda) sizi o ikisine karşı acıma duygusu tutmasın (350)

ترجمه فارسی: به هر یک از زن و مرد زناکار صد شلاق بزنید اگر به خدا و روز آخرت ایمان دارید در دین خداوند نسبت به این دو حس بخشش به شما دست ندهد.

Diyanet (2011)

Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun, Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dininde (hükümlerini

uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın. Müminlerden bir gurup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun.

ترجمه فارسی: به هر یک از زن و مرد زناکار صد تازیانه بزنید و اگر به خداوند و روز آخرت ایمان دارید نباید در دین خداوند به آنها رحم کنید و هنگام عذابشان باید دسته‌ای از مؤمنان شاهد باشند.

Çelik(2013)

Zina eden kadın ve zina eden erkeğin her birine yüzer değnek vurun. Eğer Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsanız, onlara Allah'ın dini konusunda sizi bir acıma tutmasın. Onlara uygulanan cezaya muminlerden bir grup da şahit bulunsun (350)

ترجمه فارسی: به هر یک از زن و مرد زناکار صد شلاق بزنید اگر به خدا و روز آخرت ایمان دارید در مورد دین خداوند حس بخشش به شما دست ندهد. هنگام عذابشان باید دسته‌ای از مؤمنان شاهد باشند. دین در این آیه به معنای داوری است و ترجمه سازمان دیانت، آن را به حکم الهی، توپتاش آن را به معنی سزا در نظر گرفته اند که تا حدودی صحیح است ولی گلیپنارلی، یاشار نوری اوزتورک و چلیک آن را در متن به معنای دین الهی گرفته‌اند که با معنای صحیح فاصله دارند.

ب: فرمانبرداری

فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ
(توبه، ۱۱)

مکارم: (ولی) اگر توبه کنند، نماز را برپا دارند، و زکات را بپردازند، برادر دینی شما هستند و ما آیات خود را برای گروهی که می‌دانند (و می‌اندیشند)، شرح می‌دهیم! (۱۱)
همه ترجمه‌های فارسی، دین را در این آیه به همان معنای دین گرفته اند و به «برادر دینی» ترجمه کرده اند و ترجمه لفظ به لفظ انجام داده اند که بهتر بود داخل پرانتز توضیح می‌دادند که منظور از برادر دینی، فرمانبرداری و هم آیینی بوده است.

E. M. Hamdi Yazır (1938)

Eğer tevbe ederler, namaz kılarlar, zekatı verirlerse dinde kardeşleriniz olurlar. Biz âyetleri, bilen bir kavme açıklarız.

ترجمه فارسی: اگر توبه کنند، نماز را برپا دارند، زکات را بپردازند در دین برادران خواهند شد.
ما آیات را برای گروهی که می‌فهمند شرح می‌دهیم!

Gölpınarlı (1955)

Fakat tövbe ederler, namaz kılarlar ve zekat verirlerse onlar da din kardeşlerinizdir ve biz, bilen topluluğa ayetlerimizi açıklar, bildiririz (188)

ترجمه فارسی: اگر توبه کنند، نماز را برپا دارند، و زکات را بپردازند، دیگر آنها برادر دینی شما هستند! و ما آیات خود را برای گروهی که می‌دانند شرح داده بیان می‌داریم!

Yaşar Nuri Öztürk (1993)

Bununla birlikte tövbe eder, namazı kılar, zekatı verirlerse, artık sizin, dinde kardeşinizdirler. Biz ayetlerimizi, bilen bir topluluk için böyle açık seçik ortaya koyarız (717).

ترجمه فارسی: در کنار این اگر توبه کنند، نماز را برپا دارند، و زکات را بپردازند، دیگر آنها برادر دینی شما هستند! و ما آیات خود را برای گروهی که می‌دانند واضح و روشن تبیین می‌کنیم!

Toptaş (2008)

Eğer pişman olurlar, namazı kılarlar ve Zekâtı verirlerse, dinde kardeşinizdirler. Bilen bir kavim için ayetleri açıklıyoruz (188)

ترجمه فارسی: اگر پشیمان شده و توبه کنند، نماز را برپا دارند، و زکات را بپردازند، آنها برادر دینی شما هستند! و آیات را برای گروهی که می‌دانند تشریح می‌کنیم!

Diyanet (2011)

Fakat tevbe eder, Namaz kılar ve zekat verirlerse, artık onlar dinde kardeşlerinizdir

ترجمه فارسی: اگر توبه کنند، نماز را برپا دارند، و زکات را بپردازند، دیگر آنها برادر دینی شما هستند!

Çelik (2013)

Eğer tevbe eder, namaz kılar ve zekat verirlerse, sizin din kardeşiniz olurlar. Bilen kimseler için ayetleri uzun uzadıya açıklıyoruz (188)

ترجمه فارسی: اگر توبه کنند، نماز را برپا دارند، و زکات را بپردازند، آنها برادر دینی شما می‌شوند. آیات را برای گروهی که می‌دانند بطور مفصل تشریح می‌کنیم!

همه ترجمه‌ها در این آیه دین را به همان معنای عام دین گرفته‌اند و در ترجمه آیه آن را به برادران دینی (din kardeşiniz) با اندکی تفاوت ترجمه کرده‌اند که باید به معنای فرمانبرداری و هم‌آیینی ترجمه می‌شد و برگردان صحیح آن باید (فرمانبرداری و هم‌آیینی) باشد.

ج. آیین (قانون)

فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ أَخِيهِ كَذَلِكَ كَدْنَا لْيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ تَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ (يوسف)، (٧٦)

مکارم: در این هنگام، (یوسف) قبل از بار بردارش، به کاوش بارهای آنها پرداخت سپس آن را از بار بردارش بیرون آورد این گونه راه چاره را به یوسف یاد دادیم! او هرگز نمی‌توانست بردارش را مطابق

آیین پادشاه (مصر) بگیرد، مگر آنکه خدا بخواهد! درجات هر کس را بخواهیم بالا می‌بریم و برتر از هر صاحب علمی، عالمی است. دین در این آیه در اکثر ترجمه‌های فارسی به آیین ترجمه شده است که صحیح است.

E. M. Hamdi Yazır (1938)

.....Melikin kanunlarına göre, kardeşini alıkoymasına imkan yoktu(244)

ترجمه فارسی: برادرش را مطابق قانون پادشاه نمی‌توانست اسیر کند.

Gölpınarlı (1955)

.....yoksa Allah dilemedikçe padişahın dinince kardeşini esir edemezdi(244)

ترجمه فارسی: در غیر این صورت اگر خدا نمی‌خواست برادرش را مطابق قانون پادشاه

نمی‌توانست اسیر کند.

Yaşar Nuri Öztürk (1993)

..... kralın dinine göre öz kardeşini alamazdı (262).

ترجمه فارسی: مطابق دین پادشاه نمی‌توانست برادرش را دستگیر کند.

Toptaş (2008)

.....kendi kardeşini kralın dinine (kanunlarına) göre alıkoyması yakışmazdı (244)

ترجمه فارسی: دستگیری برادرش مطابق دین پادشاه برازنده او نبود.

Diyanet (2011)

Bunun üzerine Yusuf, kardeşinin yükünden önce onların yüklerini başladı. Sonra da onu, kardeşinin yükünden çıkarttı. İşte biz Yusuf'a böyle bir tadbir öğrettik. Yoksa Kralın kanununa göre kardeşini tutamayacaktı.

ترجمه فارسی: بدنبال این یوسف قبل از بار برادرش، به (کاوش) بارهای آنها شروع کرد سپس

آن را از بار برادرش بیرون آورد این گونه به یوسف تدابیری یاد دادیم! در غیر این صورت او

نمی‌توانست برادرش را مطابق قانون پادشاه بگیرد.

Çelik (2013)

..... Yoksa (Hukumdarın dininde) yürürlükteki kanuna göre (kardeşini) yanında alıkoymazdı (244)

ترجمه فارسی: در غیر این صورت مطابق قانون رایج نمی‌توانست برادرش را دستگیر کند.

دین در این آیه به معنای آیین (قانون) و خوی پادشاه می‌باشد و حمدی یازیر آن را به قانون، سازمان

دیانت آن را به قانون پادشاه، چلیک آن را به (yürürlükteki Hükümdarın dininde)

(kanuna göre), دین حکومت (طبق قانون جاری) و گلپینارلی آن را به (padişahın dinince)

دین پادشاه و توپتاش آن را به **kralın dininine (kanunlarına)** دین پادشاه (قوانینش) ترجمه کرده‌اند که صحیح به نظر می‌رسند.

د. پاداش

وَ الَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ (شعرا، ۸۲)

بهترین معنای دین در این آیه به معنای پاداش می‌باشد. اکنون نظری به چند ترجمه فارسی ذیل این آیه خواهیم داشت:

مجتبوی

و آن که امید دارم که روز حساب و پاداش لغزشم را ببامزد. (۸۲)

مکارم

و کسی که امید دارم گناهم را در روز جزا ببخشد! (۸۲)

معزی

و آنکه امیدوارم که ببامزد برای من گناهم را روز دین (۸۲) به نظر می‌رسد ترجمه مجتبوی دقیق‌تر، ترجمه مکارم تا حدودی نزدیک به معنا و ترجمه معزی دور از معنای صحیح است. ببینیم در ترجمه‌های ترکی استانبولی شاهد چه وضعیتی هستیم.

E. M. Hamdi Yazır (1938)

Ve hesap günü, hatamı bağışlayacağını umduğumdur.

ترجمه فارسی: و در روز قیامت امیدوارم خطایم را ببامزد.

Gölpınarlı (1955)

Ve öyle bir mabuttur ki kıyamet gününde umarım, hatamı da yarlıgar (370)

ترجمه فارسی: و چنان معبودی است که در روز قیامت امیدوارم خطایم را ببامزد.

Yaşar Nuri Öztürk (1993)

Din gününde hatalarımı affetmesini umup durduğum da o'dur (178).

ترجمه فارسی: و آن که امید دارم در روز دین خطایم را ببامزد.

Toptaş (2008)

Kıyamet gününde hatamı afvetmesini ümit ettiğim O'dur (370)

ترجمه فارسی: و آن که امید دارم در روز قیامت خطایم را ببامزد.

Diyanet (2011)

Ve hep Günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum Odur

ترجمه فارسی: و آن که امید دارم که روز حساب خطایم را ببامزد.

Çelik (2013)

Din (Ceza) günü hatalarımı bağışlayacağını ummakta olduğum da O'dur (370)

ترجمه فارسی: و آن که امید دارم که در روز دین و حساب خطایم را ببامزد. حمدی یازیر آن را به روز حساب، سازمان دیانت آن را به روز حساب، چلیک (جزا) و اوزترک آن را به روز دین گلپینارلی آن را به روز قیامت و توپتاش نیز همین معنا را گرفتند که همه ترجمه ها با ترجمه دقیق فاصله دارند.

۳. نتیجه

باتأمل در جداول ۱ و ۲ و نیز برخی بررسی های بیشتر توسط نویسندگان درباره نحوه ترجمه سایر وجوه و نظائر به نظر می‌رسد اکثر مترجمان ترک در طول تاریخ به نوعی از همدیگر تقلید نموده اند و کمتر شاهد نوآوری و اجتهاد در آنها هستیم.

۱. جدول مقایسه‌ای صحت ترجمه‌های وجوه واژه صلاه به ترتیب زمانی مترجمان

صلاه	دین	دعا	مغفرت و رحمت	کنیسه
یازیر	غ	ص	ص	ص
گلپینارلی	غ	ص	ص	ص
اوزترک	غ	ص	ص	ص
توپتاش	غ	ص	ص	ص
دیانت	غ	ص	ص	ص
چلیک	غ	ص	ص	ص

۲. جدول مقایسه‌ای صحت ترجمه‌های وجوه واژه دین به ترتیب زمانی مترجمان

دین	داوری	فرمانبرداری	آیین و قانون	پاداش
یازیر	غ	غ	ص	غ
گلپینارلی	غ	غ	ص	غ
اوزترک	غ	غ	ص	غ
توپتاش	ص	غ	ص	غ
دیانت	ص	غ	ص	غ
چلیک	غ	غ	ص	غ

منابع

۱. اللهیاری تبریزی، مهدی (۱۳۹۱ش)، «گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید»، *ترجمان وحی*، شماره ۳۱.
۲. ایزوتسو، توشی هیکو (۱۳۶۸ش)، *خدا و انسان در قرآن*، ترجمه احمد آرام، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۳. پاکتچی، احمد (۱۳۹۲ش)، *ترجمه شناسی قرآن کریم*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۴. رضوی، سید حسین (۱۳۷۷ش)، «غبارزدایی از چهره ترجمه‌های ترکی استانبولی قرآن مجید»، *بینات*، شماره ۱۳۲.
۵. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن (۱۴۲۱ق)، *الاتقان فی علوم القرآن*، بیروت: دارالکتب العربی.
۶. گروه ترکی استانبولی (۱۳۷۷ش)، *بررسی ترجمه‌های قرآن مجید به زبان ترکی*، قم: مرکز ترجمان وحی.
۷. العوا، سلوی محمد (۱۳۸۹ش)، *بررسی زبان شناختی وجوه و نظائر در قرآن کریم*، ترجمه دکتر سید حسین سیدی، مشهد: به نشر.
۸. نرم افزار *جامع التفاسیر*.
9. Kök, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 1v-235v/2), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
10. Küprülü, M. Fuad (1986), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
11. Toptaş, Mahmut (2008), *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli*, İstanbul.
12. Ünlü, Suat (2007), "Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Tercümeleri", *Din Araştırmaları*, Ocak-Nisan, Cilt 9, Sayı 27, ss. 9-56
13. Üşenmez, Emek (2017), "Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümesi (No: 2229) (Orta Türkçe)", *Turkish Studies*, Cilt 12/3, s. 717-772
14. Yalçın Akcan, Betül (2013), *Eski Anadolu Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (Giriş-Metin-Dizin), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.